

Marta LABUDA

Uniwersytet Jagielloński

marta.labuda@doctoral.uj.edu.pl

PARTNERSTWO WSCHODNIE JAKO PRZESTRZEŃ KSZTAŁTOWANIA SIĘ SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO – PLANEM KOLEJNEGO ROZSZERZENIA UE?¹

ABSTRACT Eastern Partnership as a Place of Civil Society Formation – a Plan for the Next EU Enlargement?

The article is an attempt to look at the EU enlargement policy from the angle of the Eastern Partnership as a place of civil society formation. The aim is to present the main motives of the next EU enlargement to the east. The research was based on a qualitative methodology with the use of institutional, legal and comparative analysis. The research material covered original acts and press releases of EU institutions, key scientific studies and internet portals devoted to the issue. The research shows the shaping of civil society in the EaP states creating a new perspective for the program and speaks in favor of EU enlargement in this direction.

Keywords: Eastern Partnership, European Union, implementation, civil society, the prospect of enlargement

Słowa kluczowe: Partnerstwo Wschodnie, Unia Europejska, wdrażanie, społeczeństwo obywatelskie, perspektywa rozszerzenia

¹ Artykuł powstał przy wsparciu finansowym udzielonym w ramach stypendium naukowego im. prof. Richarda Pipesa w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

WSTĘP

Utworzenie Partnerstwa Wschodniego (PW) wynikało z *potrzeby prowadzenia przez Unię Europejską (UE) aktywnej polityki względem państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego*². Przyjęty cel owej polityki zakładał *silniejsze wsparcie udzielone krajom pragnącym zbliżenia z UE*, jak i pomoc w ich wysiłkach na rzecz reform poprzez utworzenie wschodniego wymiaru w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS)³. Co więcej, program PW miał być wyrazem zaangażowania i solidarności unijnej oraz służyć stabilności, bezpieczeństwu i dobrobytowi UE, krajów partnerskich i całego kontynentu⁴. Program ten nie zakładał akcesji państw partnerskich do UE, jednak jego znaczny rozwój spowodował pojawianie się wielu dywagacji w tym zakresie. W ciągu ostatniej dekady UE znacząco pogłębiła współpracę z państwami partnerskimi i nadal ją intensyfikuje. Niestety nie każda taka współpraca jest owocna i kończy się sukcesem. Stąd też warto się zastanowić, czy w przyszłości PW będzie mogło odgrywać rolę nie tylko „łącznika” pomiędzy państwami partnerskimi a UE, lecz także „nowej bramy” otwierającej możliwość włączenia się do struktur Unii, a tym samym przyczyni się do powiększenia jej szeregów.

Obecnie w państwach PW zachodzą niezwykle skomplikowane procesy społeczno-polityczne, których istotę można określić dwoma terminami: spór i wybór. Spór występuje najczęściej pomiędzy zwolennikami demokracji i państwa liberalnego a zwolennikami przeszłości imperialno-totalitarnej. W tej kwestii wybór dotyczy często opowiedzenia się za proeuropejskim kierunkiem rozwoju lub za sojuszem z reżimami autorytarnymi, np. z Federacją Rosyjską. Taki konflikt interesów idealnie określa sytuację państw byłego bloku wschodniego.

Niniejszy artykuł jest próbą spojrzenia na politykę rozszerzenia UE pod kątem PW jako miejsca kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego. Z kolei celem badań jest zaprezentowanie głównych motywów rozszerzenia UE w tym kierunku. Stąd rodzi się pytanie badawcze: Jaki wpływ ma kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w państwach PW na politykę rozszerzenia UE? W odpowiedzi na nie przyjęto hipotezę, że kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w państwach PW rodzi nową perspektywę tego programu oraz przemawia za rozszerzeniem UE w tym kierunku.

Do badań wykorzystano metodologię jakościową wraz z zastosowaniem analizy instytucjonalno-prawnej oraz analizy porównawczej. Materiał badawczy stanowiły akty pierwotne i komunikaty prasowe instytucji UE, najważniejsze opracowania naukowe oraz portale internetowe poświęcone danej problematyce. Artykuł ten – w sposób

² *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Eastern Partnership*, Brussels, 3 XII 2008, COM(2008) 823 final, [online] <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0823:FIN:EN:PDF>, 13 IV 2021.

³ A.K. Cianciara, *Partnerstwo Wschodnie 2009-2014. Geneza, funkcjonowanie, uwarunkowania*, Warszawa 2014, s. 45.

⁴ *Tamże*.

skrótowy – analizuje implementację założeń PW. Przedstawione zostały najważniejsze osiągnięcia państw partnerskich i UE w ramach współpracy dwustronnej oraz wielostronnej do końca 2020 roku. Ekspozycję osiągnięć poprzedzono głównymi założeniami PW, a następnie przedstawiono obraz społeczeństwa obywatelskiego w państwach partnerskich. Na koniec zaprezentowano konkluzje.

ZAKŁADANE CELE PARTNERSTWA WSCHODNIEGO

Głównymi celami PW były „stowarzyszenie polityczne” i „integracja gospodarcza”, pod warunkiem że obie strony wyraziły wolę polityczną ich realizacji. Istota polsko-szwedzkiej propozycji sprowadzała się do zabiegania o to, aby doszło do rozbudowania PW poprzez współpracę dwustronną ze wszystkimi partnerami wschodnimi oraz współpracę wielostronną, która miała obejmować 27 krajów UE oraz sześć partnerów wschodnich – Armenię, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzję, Mołdawię i Ukrainę⁵.

WSPÓŁPRACA DWUSTRONNA

W ramach PW współpraca dwustronna zakładała podniesienie rangi stosunków politycznych poprzez możliwość zawarcia układów o stowarzyszeniu, które miały zastąpić umowy o partnerstwie i współpracy z końca lat 90. XX wieku⁶. Współpraca ta miała wprowadzić także stopniową integrację gospodarczą poprzez utworzenie pogłębianych i kompleksowych stref wolnego handlu. Przyjęcie standardów regulacyjnych UE w tej dziedzinie miało przyczynić się do modernizacji gospodarek państw-partnerów. Co więcej, współpraca dwustronna zawierała działania na rzecz mobilności i bezpieczeństwa, w których liberalizacja reżimu wizowego byłaby kolejnym etapem współpracy na rzecz walki z nielegalną imigracją oraz dostosowania przez partnerów polityki azylowej i zarządzania granicami do standardów unijnych. Liberalizacja reżimu wizowego miała być poprzedzona umowami o readmisji i umowami o ułatwieniach wizowych, a następnie procesem zwanym „dialogiem wizowym”, który winien w dłuższej perspektywie doprowadzić do zniesienia wiz. Dodatkowo w ramach dwustronnej współpracy uwzględniono działania na rzecz wzmocnienia bezpieczeństwa energetycznego UE i państw-partnerów⁷. Z każdym z partnerów prowadzono też dialog makroekonomiczny, którego zakres obejmował pomoc finansową w powyższych dziedzinach.

⁵ E. Cziomer, *Geneza, struktura oraz przesłanki wdrażania Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej w latach 2008-2010*, [w:] *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa Europy*, red. J. Sawczuk, Poznań–Chorzów 2011, s. 44-45.

⁶ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Partnerstwo Wschodnie*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/>, 15 IV 2021.

⁷ A.K. Cianciara, *Partnerstwo Wschodnie 2009-2014. Geneza, funkcjonowanie, uwarunkowania*, Warszawa 2014, s. 46.

Rozpoczęcie negocjacji układów o stowarzyszeniu z państwami partnerskimi nie nastąpiło jednocześnie. Podobnie było z liberalizacją reżimu wizowego i współpracą sektorową, dlatego należało przyrzeć się każdemu państwu z osobna.

Ukraina wyraziła chęć integracji z UE jeszcze przed powstaniem programu PW. Do końca 2010 roku zakończono z nią negocjacje dotyczące współpracy gospodarczej i współpracy sektorowej, postanowień instytucjonalnych, dialogu politycznego i reform, a także współpracy zagranicznej i bezpieczeństwa. W kontekście części gospodarczej układu o stowarzyszeniu, a więc kompleksowej i pogłębionej strefy wolnego handlu, zamknięto negocjacje związane z regułami pochodzenia, ceł i zamówień publicznych⁸. Trwające od 2007 do 2011 roku negocjacje poskutkowały decyzją Rady Unii Europejskiej (RUE) z 17 marca 2014 roku o podpisaniu politycznej części układu o stowarzyszeniu⁹. Nie sposób nie podkreślić, że zdecydowanym powodem komplikacji integracji Ukrainy z UE były masowe protesty wywołane odmową podpisania układu przez rządzącego wówczas prezydenta – Wiktora Janukowycza¹⁰. Ostatecznie w dniu 21 marca 2014 roku podpisano polityczną część układu o stowarzyszeniu, zaś w czerwcu tegoż roku – drugą jego część. Większa część układu jest stosowana od 2014 roku, a 1 stycznia 2016 weszła w życie pogłębiona i kompleksowa strefa wolnego handlu¹¹. Decyzję o zawarciu całości układu przyjęto 11 lipca 2017 roku, a od 1 września 2017 jest on w pełni stosowany¹². Co więcej, na podstawie regulacji Parlamentu Europejskiego (PE) i RUE¹³ 11 czerwca 2017 roku wszedł w życie ruch bezwizowy dla obywateli Ukrainy posiadających paszporty biometryczne¹⁴. Było to wynikiem udanego dialogu na temat liberalizacji reżimu wizowego, który obejmował ważne reformy, od praworządności po zintegrowane zarządzanie granicami i poszanowanie praw podstawowych. Aby to narzędzie utrzymać, Komisja Europejska (KE) monitoruje dalsze wdrażanie wymogów przez Ukrainę. Ostatni raport o ruchu bezwizowym z 10 lipca 2020 roku potwierdza jednak ich spełnianie¹⁵.

⁸ *Tamże*, s. 66.

⁹ *Council Decision of 17 March 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and Ukraine, of the Other Part*, O.J. EU L 161/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2014/295/oj>, 16 IV 2021.

¹⁰ Zob.: M. Labuda, *Kryzys ukraiński wyzwaniem dla rozwoju relacji gospodarczych Ukrainy z Unią Europejską*, „Politeja” 2020, nr 3(66), [online] <https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/1413/1277>, 16 IV 2021.

¹¹ *Tamże*.

¹² *Association Agreement between the European Union and Ukraine*, O.J. EU L 161/3, [online] https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf, 16 IV 2021.

¹³ *Regulation (EU) 2017/850 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 amending Regulation (EC) No 539/2001*, O.J. EU L 133/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0850&from=EN>, 16 IV 2021.

¹⁴ Open Media Hub, *As of Midnight, June 11: Ukrainians Travel Visa-Free to Europe*, [online] <https://openmediahub.com/2017/06/10/midnight-june-11-ukrainians-travel-visa-free-europe/>, 16 IV 2021.

¹⁵ *Report from the Commission to the European Parliament and the Council. Third Report under the Visa*

Negocjacje dotyczące zawarcia układu o stowarzyszeniu z Mołdawią rozpoczęły się w styczniu 2010 roku i były mniej skomplikowane aniżeli z Ukrainą w tamtym czasie. Początkowe rozmowy przebiegały bardzo pomyślnie – w ciągu roku przeprowadzono pięć rund negocjacyjnych. Decyzję dotyczącą zawarcia układu przyjęto w dniu 16 czerwca 2014 roku¹⁶. Układ o stowarzyszeniu między UE a Mołdawią wraz z pogłębioną i kompleksową strefą wolnego handlu wszedł w życie 1 lipca 2016 roku¹⁷. Ponadto Mołdawia od początku odnotowywała sukcesy w sferze ułatwień wizowych. Na podstawie regulacji PE i RUE¹⁸ liberalizacja reżimu wizowego weszła w życie 28 kwietnia 2014 roku¹⁹. Ruch bezwizowy ułatwił podróżowanie, prowadzenie interesów i kontakty międzyludzkie. Był przykładem pierwszego postępu, jaki osiągnięto w zakresie zwiększania mobilności z partnerami PW. Raport KE o ruchu bezwizowym potwierdził dalsze spełnianie wymogów przez Mołdawię²⁰.

Miesiąc po pierwszych rozmowach z Mołdawią rozpoczęto negocjacje z Armenią (jednocześnie z Azerbejdżanem i Gruzją, ale w tej kwestii autorka przyjęła porządek alfabetyczny). W lutym 2010 roku odbyły się pierwsze rozmowy związane z zawarciem układu o stowarzyszeniu. Początkowo Armenia odnotowywała postępy w odniesieniu do rozdziałów dotyczących Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa, przestrzeni sprawiedliwości, wolności i bezpieczeństwa oraz współpracy sektorowej. Po wynegocjowaniu układu jednak wycofała się ona z przygotowań do jego parafowania. Z uwagi na przystąpienie do Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej w dniu 24 listopada 2017 roku Armenia podpisała z UE umowę o kompleksowym i wzmocnionym partnerstwie²¹.

Suspension Mechanism, Brussels, 10 VII 2020, COM(2020) 325 final, s. 20-22, [online] https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/20200710_com-2020-325-report_en.pdf, 16 IV 2021.

¹⁶ *Council Decision of 16 June 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and the Republic of Moldova, of the Other Part*, O.J. EU L 260/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0492>, 17 IV 2021.

¹⁷ *Association Agreement between the European Union and the Republic of Moldova*, O.J. EU L 260/4, [online] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.260.01.0004.01.ENG, 17 IV 2021.

¹⁸ *Regulation (EU) No 259/2014 of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 Amending Regulation Council Regulation (EC) No 539/2001*, O.J. EU L 105/9, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0259&qid=1621518729562&from=EN>, 17 IV 2021.

¹⁹ European Commission, *Visa Liberalisation*, [online] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en, 17 IV 2021.

²⁰ *Report from the Commission to the European Parliament and the Council...*, s. 17-19.

²¹ *Joint Proposal for a Council Decision on the Conclusion, on Behalf of the European Union, of the Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and the Republic of Armenia, of the Other Part*, Brussels, 25 IX 2017, JOIN(2017) 37 final, 2017/0238(NLE), [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017JC0037>, 18 IV 2021.

W przypadku reżimu wizowego została zawarta umowa o ułatwieniach wizowych²² i umowa o readmisji UE–Armenia²³.

Negocjacje z Azerbejdżanem rozpoczęte zostały w tym samym okresie co z Armenią. Mimo że początkowo wydawały się one trudne, osiągnano pewne postępy w negocjacjach dotyczących współpracy w ramach polityk sektorowych. Następnie stosunki Azerbejdżanu z UE oparto na dwóch zasadach: zróżnicowanego podejścia Azerbejdżanu w kwestii wyboru, w jakim zakresie będzie korzystać z unijnej oferty stowarzyszenia politycznego i integracji gospodarczej, oraz wdrażania głębokiej demokracji, gdyż UE nie odstąpi od podstawowych wartości PW²⁴. Układu o stowarzyszeniu dotychczas nie udało się podpisać, obecnie negocjowana jest zupełnie inna umowa. W kwestii regulacji wizowych, podobnie jak w przypadku Armenii, podpisano umowę o ułatwieniach wizowych²⁵ i umowę o readmisji²⁶.

W porównaniu do dwóch poprzednich partnerów Gruzja znalazła się na bardziej zaawansowanym etapie współpracy z UE. Rozpoczęte w lutym 2010 roku negocjacje trwały kilka lat i już od początku wykazywały sporo sukcesów. Decyzję dotyczącą zawarcia układu o stowarzyszeniu z Gruzją RUE przyjęła w dniu 16 czerwca 2014 roku²⁷. Układ wraz z pogłębioną i kompleksową strefą wolnego handlu był tymczasowo stosowany od 1 września 2014, a od 1 lipca 2016 roku wszedł w pełni w życie²⁸. Po latach negocjacji liberalizacja reżimu wizowego weszła w życie 28 marca 2017 roku²⁹ na podstawie regulacji PE i RUE³⁰. Analogicznie jak w przypadku Ukrainy

²² *Agreement between European Union and the Republic of Armenia on the Facilitation of the Issuance of Visas*, O.J. EU L 289/2, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031(01)&from=EN), 18 IV 2021.

²³ *Agreement between European Union and the Republic of Armenia on the Readmission of Persons Residing without Authorization*, O.J. EU L 289/13, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031(02)&from=EN), 18 IV 2021.

²⁴ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Stosunki UE–Azerbejdżan*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/azerbaijan/>, 19 IV 2021.

²⁵ *Agreement between European Union and the Republic of Azerbaijan on the Issuance of Visas*, O.J. EU L 128/49, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430(02)&from=EN), 19 IV 2021.

²⁶ *Agreement between European Union and the Republic of Azerbaijan on the Readmission of Persons Residing without Authorization*, O.J. EU L 128/17, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430(01)&from=EN), 19 IV 2021.

²⁷ *Council Decision of 16 June 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and Georgia, of the Other Part*, O.J. EU L 261/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0494>, 21 IV 2021.

²⁸ *Association Agreement between the European Union and Georgia*, O.J. EU L 261/4, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A22014A0830%2802%29>, 21 IV 2021.

²⁹ European Council, Council of the European Union, *Visas. Council Adopts Regulation on Visa Liberalization for Georgians*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/02/27/visa-liberalisation-georgia/>, 21 IV 2021.

³⁰ *Regulation (EU) 2017/372 of the European Parliament and of the Council of 1 March 2017 Amending*

i Mołdawii ostatni raport KE jednoznacznie potwierdził realizowanie warunków przez Gruzję³¹.

Stopień uczestnictwa Białorusi w PW zależy od ogólnego rozwoju stosunków UE–Białoruś w kontekście poszanowania prawa międzynarodowego i praw człowieka. W konkluzjach z 15 lutego 2016 r. RUE stwierdziła, że przyszłą politykę UE wobec Białorusi winny warunkować konkretne działania tego państwa służące ochronie powszechnych podstawowych wolności, praworządności i praw człowieka³². Wezwała też władze Białorusi, by wprowadziły moratorium na egzekucje – pierwszy krok w kierunku zniesienia kary śmierci. Zaapelowała również, by zezwoliły społeczeństwu obywatelskiemu na większe zaangażowanie w dyskusje na temat polityki rządu. Ponadto istotny wpływ na kształt relacji miały protesty z sierpnia 2020 roku. UE wystosowała już szereg sankcji w odpowiedzi na oszustwa, których dopuszczono się podczas wyborów prezydenckich w tym czasie, oraz brutalne represjonowanie pokojowych demonstrantów³³.

Nie sposób nie odwołać się również do wspólnych osiągnięć współpracy sektorowej. Oprócz ruchu bezwizowego istotnym osiągnięciem było zawarcie porozumienia o usługach lotniczych z Mołdawią, Azerbejdżanem i Gruzją. Nie mniej ważnym dokonaniem było przystąpienie Mołdawii i Ukrainy do Traktatu o Wspólnocie Energetycznej, jak i wystosowanie przez UE finansowych funduszy mających na celu wsparcie reform.

WSPÓŁPRACA WIELOSTRONNA

Spektrum współpracy wielostronnej jest bardzo szerokie. Współpraca wielostronna zakładała wzmacnianie instytucji i dobrych rządów, w tym uodparnianie na zmiany zewnętrzne, tworzenie możliwości rynkowych poprzez integrację gospodarczą, zapewnianie bezpieczeństwa energetycznego oraz usprawnianie połączeń energetycznych i transportowych, a także zwiększenie mobilności i kontaktów międzyludzkich. Współpraca ta miała być wspólnym forum wymiany doświadczeń i informacji między państwami partnerskimi odnośnie do reform wspieranych przez UE. Miała ona ułatwić przyjmowanie wspólnych stanowisk i podejmowanie wspólnych działań. Poza tym miała umożliwić dyskusje nad wspólnymi tematami i zapoznać wschodnich partnerów z prawodawstwem i standardami ułatwiającymi dostosowywanie rozwiązań krajowych do wymogów UE³⁴.

Regulation (EC) No 539/2001, O.J. EU L 61/7, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R0372&qid=1621525922059>, 21 IV 2021.

³¹ *Report from the Commission to the European Parliament and the Council...*, s. 14-17.

³² Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Konkluzje Rady w sprawie Białorusi*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/02/15/fac-belarus-conclusions/>, 23 IV 2021.

³³ Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Stosunki UE–Białoruś*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/belarus/>, 23 IV 2021.

³⁴ E. Cziomer, *Geneza...*, s. 48.

Dotychczasowa współpraca odbywała się na czterech platformach tematycznych: demokracji, dobrego zarządzania i stabilności; integracji gospodarczej i konwergencji z politykami UE; bezpieczeństwa energetycznego oraz kontaktów międzyludzkich. Platformy te obejmowały regularne spotkania ekspertów, urzędników, ministrów państw członkowskich UE i państw partnerskich oraz realizację wielostronnych projektów, wspólnych szkoleń, seminariów oraz działań dotyczących przekazywania wiedzy i doświadczeń w konkretnych dziedzinach³⁵.

Współpraca wielostronna miała również odbywać się poprzez inicjatywy flagowe, czyli projekty na dużą skalę angażujące jak największą liczbę podmiotów. Ustanowiono program zintegrowanego zarządzania granicami, w ramach którego przyjęto instrument wsparcia finansowego³⁶. Udzielano wsparcia małym i średnim przedsiębiorstwom w programie *SME Facility*³⁷. KE zainicjowała również ustanowienie regionalnych rynków energii, postawiła na efektywność energetyczną i odnawialne źródła energii. Ponadto podjęto prace nad ustanowieniem Południowego Korytarza Energetycznego, wyrażono gotowość wsparcia w razie wystąpienia katastrof naturalnych oraz wywołanych czynnikiem ludzkim, jak i promowano dobre zarządzanie środowiskowe.

OBRAZ SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO W PAŃSTWACH PARTNERSTWA WSCHODNIEGO

Społeczeństwo obywatelskie, początkowo utożsamiane z państwem, władzą państwową i władcą, miało być zacznym państwa prawa, które tworzą wolni, równoprawni, świadomi i niezależni obywatele³⁸. Znaczenie i rolę obywateli jako głównych aktorów podkreślał jeszcze Arystoteles, kładąc ideową podstawę pod późniejsze koncepcje *civil society*. Odmienną teorię głosili Thomas Hobbes i John Locke. Ideę społeczeństwa obywatelskiego rozwijano w odniesieniu do społeczeństwa pierwotnego, a nawet stanu natury, który dotyczył czasu przed powstaniem państw i zaistnieniem procesów socjalizacyjnych. Według Locke'a u podstaw społeczeństwa obywatelskiego leży nie władza absolutna, lecz przekonanie o społecznej naturze człowieka. W odróżnieniu od Hobbesa uważał on, że jednostki powinny jednoczyć się w społeczeństwa, w których mogą łączyć siły i działać dla własnego dobra. W ramach takiej wspólnoty miała zaistnieć gwarancja ochrony praw i wolności obywatelskich. Teoria ta głosi, że władza państwo-

³⁵ CKPiDE, *Partnerstwo Wschodnie*, [online] <https://ckpide.eu/pl/dialog-europejski/partnerstwo-wschodnie>, 24 IV 2021.

³⁶ *Rezolucja ustawodawcza Parlamentu Europejskiego z dnia 13 marca 2019 r.*, Dz. U. UE C 23/406, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019AP0176&from=DE>, 27 IV 2021.

³⁷ European Commission, *Interterrnal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs*, [online] https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en, 28 IV 2021.

³⁸ Cyt. za J. Tomczyk, *Społeczeństwo obywatelskie jako idea i praktyka społeczna. Wybrane paradygmaty teoretyczno-ideowe*, [w:] *Społeczeństwo obywatelskie w teorii i praktyce*, red. R. Boguszewski, Warszawa 2018, s. 11.

wa winna funkcjonować wedle ustalonych reguł, w przypadku łamania których społeczeństwo ma prawo do buntu i odwołania rządzących. W zasadzie koncepcja Locke'a jest podłożem współczesnego społeczeństwa obywatelskiego opierającego się na demokracji, wolności, samorządności i odpowiedzialności zbiorowej³⁹.

Podobne poglądy szerzył Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Twierdził on, że społeczeństwo obywatelskie jest instytucją socjalizacyjną, za pośrednictwem której człowiek dowiaduje się, że nie jest na świecie sam, uczy się życia w grupie i współpracy z innymi, oraz dochodzi do tego, że konieczność współdziałania czyni go istotą społeczną. Co ciekawe, według Hegla społeczeństwo obywatelskie ma tendencję do spontanicznego formowania się – w szczególności w momentach, gdy pojawia się wspólny interes jednostek. Poza tym niemiecki filozof sprzeciwiał się poddaniu społeczeństwa absolutnej władzy państwowej⁴⁰.

We współczesnych dyskursach społecznych pojęcie społeczeństwa obywatelskiego obejmuje system dobrowolnych ruchów, stowarzyszeń bądź ugrupowań, które mają zdolność do współpracy, samoorganizacji, samopomocy, troski i wolicjonalnego działania na rzecz dobra wspólnego. Społeczeństwo obywatelskie wymaga również kolektywnego myślenia i działania, jednak jest tworzone przez wolnych i samostanowiących obywateli, którzy są niezależni od władzy, niepodatni na naciski z jej strony⁴¹.

Warto odwołać się również do koncepcji Doroty Pietrzyk-Reeves. W swoim modelu trójdzielny nawiązuje ona do idei Alexisa de Tocqueville'a i Antonia Gramsciego. Jej pogląd głosi, że społeczeństwo obywatelskie jest sferą interakcji pomiędzy ekonomią a państwem, na którą składa się przede wszystkim sfera prywatna (w szczególności rodzina), sfera stowarzyszeń (zwłaszcza zrzeszeń dobrowolnych), ruchy społeczne oraz formy publicznej komunikacji⁴².

Jeszcze inne spojrzenie na społeczeństwo obywatelskie napotkać można w koncepcji Karen Barad. Jej filozofia proponuje rozciągnięcie odpowiedzialności także na obszary pozaspołeczne, pozaludzkie, a nawet poza świat ożywiony. Koncepcja ta poszerza dotychczasowe rozumienie społeczeństwa obywatelskiego od wymiaru lokalnego przez transnarodowy i globalny aż do wymiaru pozamaterialnego. Pojęcie politycznej odpowiedzialności implikuje solidarność opartą nie tylko na bliskości i podobieństwie, lecz także na „byciu-w-tym-razem”⁴³. Odpowiedzialność ta jest szczególnie istotna w aspekcie zagrożeń ekologicznych i innych powiązań globalnych.

Innym ważnym aspektem współpracy UE z partnerami wschodnimi jest wpływ na kształtowanie się w nich społeczeństwa obywatelskiego. Formowanie się takiego społeczeństwa na pewno nie jest procesem, którego początek możemy sztywno określić.

³⁹ Tamże, s. 12-13.

⁴⁰ Tamże, s. 13-14.

⁴¹ Tamże, s. 17.

⁴² D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004, s. 284.

⁴³ Cyt. za E. Pietrzak, *Współczesne teorie społeczeństwa obywatelskiego w świetle nowego materializmu*, „Eastern Review” 2017, vol. 6, s. 48-49, [online] https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_18778_1427-9657_06_03/c/3452-3004.pdf, 15 VIII 2021.

Pierwsze symptomy zrodzenia się idei społeczeństwa obywatelskiego mogły zacząć pojawiać się jeszcze w momencie pierwszych zamiarów zmiany kierunku polityki zagranicznej czy też dowolnej innej przez społeczeństwo. Co więcej, państwa byłego bloku wschodniego zaczynały odchodzić od reżimu totalitarnego stopniowo – niektórym wychodziło to lepiej, innym – gorzej.

W przypadku Gruzji pierwszym przejawem idei społeczeństwa obywatelskiego była rewolucja róż w 2003 roku. W jej wyniku państwo zaznało dużej zmiany społeczno-politycznej – władzę w państwie objął wówczas prozachodni polityk Micheil Saakaszwili. Rok później wybuchła rewolucja pomarańczowa na Ukrainie. Można twierdzić, że protesty te były „pierwszą jaskółką” w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w tym kraju. W 2006 roku do protestów doszło także na Białorusi. Można wnioskować, że dzinsowa rewolucja była wyrażeniem pierwszego sprzeciwu wobec Aleksandra Łukaszenki, choć nie odniosła ona zwycięstwa w porównaniu do Gruzji czy Ukrainy. W międzyczasie w Gruzji doszło do kolejnych protestów w 2008 roku. Poza tym nie sposób nie wymienić tutaj rewolucji godności na Ukrainie z 2014 roku, która odnotowała znaczny sukces w kontekście relacji tego państwa z UE. Dodatkowo w ciągu ostatniej dekady do niejednokrotnych protestów dochodziło w Azerbejdżanie i w Mołdawii, wciąż niezakończona pozostaje aksamitna rewolucja w Armenii z 2018 roku, a protesty na Białorusi z 2020 jedynie chwilowo ucichły.

Rozważając proces kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w państwach PW, należy odwołać się do działań Forum Społeczeństwa Obywatelskiego PW, a w szczególności do dokumentu zawierającego podstawowe cele programu na najbliższą przyszłość – razem na rzecz: współpracy handlowej i gospodarczej; odpowiedzialnych instytucji, praworządności i bezpieczeństwa; środowiska i klimatu; transformacji cyfrowej; odpornych, równych pod względem płci, sprawiedliwych i integracyjnych społeczeństw⁴⁴. W tym przypadku cele na lata 2021-2025 zostały jasno określone, jednak brakuje klarownej wizji, w jaki sposób miałyby być realizowane, by ostatecznie zlikwidować przepaść między UE a regionem PW w przyszłości. Forum Społeczeństwa Obywatelskiego PW stwierdza również, że nie wszystkie cele wydają się obejmować cały region w tym samym stopniu. Nacisk położony na istniejącą regionalnie strategię *gender mainstreaming* jest mile widziany, ale nadal niewystarczająco skupia się na grupach wrażliwych (niepełnosprawnych, członkach społeczeństwa o niskich dochodach, mniejszościach, osobach starszych czy z obszarów wiejskich)⁴⁵. Dokument ten zdecydowanie wzmacnia rolę organizacji społeczeństwa obywatelskiego, jednak nie ma w nim proponowanego rozwiązania w zakresie ich identyfikacji i włączenia do dialogu, zarówno wdrażania, jak

⁴⁴ European Commission, *Joint Staff Working Document „Recovery, Resilience and Reform. Post 2020 Eastern Partnership Priorities”*, [online] <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10456-2021-INIT/en/pdf>, 15 I 2022.

⁴⁵ Eastern Partnership Civil Society Forum, *Position Paper on the Joint Staff Working Document on Recovery, Resilience and Reform: Post-2020 Eastern Partnership Priorities, No Recovery without Democracy: Rule of Law and Democratic Accountability at the Heart of Recovery, Resilience and Reform*, [online] <https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/EaP-CSF-position-paper-on-post-2020-EaP-priorities.pdf>, 19 I 2022.

i monitorowania nowej agendy. Konkludując, Forum Społeczeństwa Obywatelskiego PW zobowiązuje się bez względu na powyższe fakty do przestrzegania europejskich wartości, integracji, reform i transformacji demokratycznych w regionie zgodnie z nowo przyjętymi celami PW⁴⁶.

Jeśli chodzi o proces kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, państwa PW znajdują się na różnych etapach. Taki wniosek nasuwa się przede wszystkim przy analizie osiągnięć państw partnerskich we współpracy z UE. Należy jednak podkreślić, że PW sprzyja kształtowaniu się społeczeństwa obywatelskiego w tych krajach. Program ten zachęca partnerów zarówno do kooperacji na wielu płaszczyznach, jak i do zmian wewnętrznych, które często osiągnane są w wyniku powyższych wydarzeń.

KONKLUZJE

Analiza wykazała trzy argumenty na rzecz kolejnego rozszerzenia UE na wschód.

Państwa PW są zróżnicowane pod względem swoich oczekiwań wobec tej inicjatywy oraz tempa integracji europejskiej. Gruzja, Mołdawia i Ukraina dążą do opracowania silnych ram współpracy z UE oraz deklarują chęć przystąpienia do wspólnoty, z kolei Armenia, Azerbejdżan i Białoruś, choć odnotowują pewne postępy, traktują współpracę z UE bardziej taktycznie, jako przeciwwagę dla wpływów rosyjskich⁴⁷.

Niemniej na danym etapie program PW należy uznać za sukces. Po pierwsze, trzy państwa partnerskie – Gruzja, Mołdawia, Ukraina – mogą cieszyć się prosperującymi strefami wolnego handlu, jak i korzystać z ruchu bezwizowego. Kraje te odnajdują w UE największego partnera handlowego, tymczasem UE zyskuje chłonne rynki zbytu, jak i nowe miejsca lokowania inwestycji. Współpracę UE z Gruzją, Mołdawią i Ukrainą wypada uznać za sukces również w sferze społecznej. Można wnioskować, że państwa te z rosyjskiej sfery wpływów już wypadły. Istotną w tym rolę odgrywa proces kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego. Przykładowo w Gruzji, w Mołdawii i na Ukrainie rozpoczął się on wcześniej w porównaniu do innych państw, co zdecydowanie sprzyja kontaktom z UE. Można nawet twierdzić, że to dzięki przemianom polityczno-społecznym państwa te czynią postępy we współpracy ze strukturami unijnymi. Sytuacja mogłaby wyglądać zupełnie inaczej, gdyby nie wybuch Euromajdanu na Ukrainie (a wcześniej rewolucji pomarańczowej) czy też pierwszych protestów w Gruzji i Mołdawii. Z kolei trzej pozostali partnerzy odnotowują mniej istotne, jednak wciąż znaczące postępy w integracji z UE.

Po drugie, PW wykazuje o wiele więcej osiągnięć w porównaniu do Partnerstwa Eurośródziemnomorskiego. Rozwój współpracy w ramach południowego wymiaru EPS jest trudniejszy z uwagi na specyfikę regionu Morza Śródziemnego, gdzie jest bardzo duże zróżnicowanie ognisk zapalnych. Na tym obszarze występuje cała gama

⁴⁶ *Tamże*.

⁴⁷ J. Lachert, *Warsaw Institute – raport specjalny. Bilans 10 lat Partnerstwa Wschodniego*, Warszawa 2019, s. 6.

potencjalnych konfliktów zbrojnych, dlatego kooperacja ta wymaga jeszcze większego wysiłku UE. Ze względu na trwające od Arabskiej Wiosny konflikty i tradycje polityczne w państwach Maghrebu trudniej o przejawy społeczeństwa obywatelskiego.

Po trzecie, region PW jest jednym z głównych regionów strategicznych (choć i wrażliwym politycznie) dla UE i jej państw członkowskich. Przyjęcie omawianego wcześniej wspólnego dokumentu jest trzecią kompleksową próbą określenia celów PW. Tym razem jest to zupełnie inne, nowe podejście UE, mające na celu sprostanie także wyzwaniu pandemii Covid-19 oraz doprowadzenie do pełnej transformacji demokratycznej państw i społeczeństw PW. Przyjęty dokument jest rzeczywistym potwierdzeniem zaangażowania UE. Co więcej, cele przyjęte na kolejnych pięć lat współpracy nie mogą oznaczać niczego innego aniżeli jednoznaczne opowiedzenie się za długoterminowymi planami UE. Za tym argumentem przemawia również wspólna deklaracja zawarta 15 grudnia 2021 roku przez przywódców UE, państwa członkowskie UE i państwa PW w Brukseli na szóstym szczycie programu⁴⁸.

Powyższe rozważania pozwoliły na potwierdzenie postawionej hipotezy. Kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w państwach PW rodzi nową perspektywę tego programu oraz przemawia za rozszerzeniem UE w tym kierunku. Jeżeli UE będzie w dalszym ciągu kontynuować politykę rozszerzenia, to z pewnością skieruje ją w kierunku wschodnim. Jeśli współpraca z Gruzją, Mołdawią i Ukrainą będzie wykazywała kolejne postępy – np. w dziedzinie sprawiedliwości – to UE może zrewidować zasady PW i włączyć do nich możliwość akcesji do jej struktur. Stąd istnieje duże (raczej: „pewne”) prawdopodobieństwo kolejnego rozszerzenia UE o Gruzję, Mołdawię i Ukrainę, jednak w trudnym do przewidzenia terminie.

BIBLIOGRAFIA

Agreement between European Union and the Republic of Armenia on the Facilitation of the Issuance of Visas, O.J. EU L 289/2, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031(01)&from=EN).

Agreement between European Union and the Republic of Armenia on the Readmission of Persons Residing without Authorization, O.J. EU L 289/13, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22013A1031(02)&from=EN).

Agreement between European Union and the Republic of Azerbaijan on the Issuance of Visas, O.J. EU L 128/49, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430\(02\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430(02)&from=EN).

Agreement between European Union and the Republic of Azerbaijan on the Readmission of Persons Residing without Authorization, O.J. EU L 128/17, [online] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0430(01)&from=EN).

⁴⁸ Rada Unii Europejskiej, *Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego „Odbudowa, odporność i reforma”*, Bruksela, 15 XII 2021, [online] <https://www.consilium.europa.eu/media/53545/20211215-eap-joint-declaration-pl.pdf>, 29 I 2022.

- Association Agreement between the European Union and Georgia*, O.J. EU L 261/4, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A22014A0830%2802%29>.
- Association Agreement between the European Union and the Republic of Moldova*, O.J. EU L 260/4, [online] https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.260.01.0004.01.ENG.
- Association Agreement between the European Union and Ukraine*, O.J. EU L 161/3, [online] https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf.
- Cianciara A.K., *Partnerstwo Wschodnie 2009-2014. Geneza, funkcjonowanie, uwarunkowania*, Warszawa 2014.
- CKPiDE, *Partnerstwo Wschodnie*, [online] <https://ckpide.eu/pl/dialog-europejski/partners-two-wschodnie>.
- Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: Eastern Partnership*, Brussels, 3 XII 2008, COM(2008) 823 final, [online] <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0823:FIN:EN:PDF>.
- Council Decision of 16 June 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and Georgia, of the Other Part*, O.J. EU L 261/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0494>.
- Council Decision of 16 June 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and the Republic of Moldova, of the Other Part*, O.J. EU L 260/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0492>.
- Council Decision of 17 March 2014 on the Signing, on Behalf of the European Union, and Provisional Application of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and Ukraine, of the Other Part*, O.J. EU L 161/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2014/295/oj>.
- Cziomer E., *Geneza, struktura oraz przesłanki wdrażania Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej w latach 2008-2010*, [w:] *Partnerstwo Wschodnie. Wielka szansa Europy*, red. J. Sawczuk, Poznań–Chorzów 2011.
- Eastern Partnership Civil Society Forum, *Position Paper on the Joint Staff Working Document on Recovery, Resilience and Reform. Post-2020 Eastern Partnership Priorities, No Recovery without Democracy: Rule of Law and Democratic Accountability at the Heart of Recovery, Resilience and Reform*, [online] <https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/EaP-CSF-position-paper-on-post-2020-EaP-priorities.pdf>.
- European Commission, *Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs*, [online] https://ec.europa.eu/growth/smes/sme-definition_en.
- European Commission, *Joint Staff Working Document „Recovery, Resilience and Reform. Post 2020 Eastern Partnership priorities”*, [online] <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10456-2021-INIT/en/pdf>.

- European Commission, *Visa Liberalisation*, [online] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en.
- European Council, Council of the European Union, *Visas. Council Adopts Regulation on Visa Liberalization for Georgians*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/02/27/visa-liberalisation-georgia/>.
- Joint Proposal for a Council Decision on the Conclusion, on Behalf of the European Union, of the Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and Their Member States, of the One Part, and the Republic of Armenia, of the Other Part*, Brussels, 25 IX 2017, JOIN(2017) 37 final, 2017/0238(NLE), [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017JC0037>.
- Labuda M., *Kryzys ukraiński wyzwaniem dla rozwoju relacji gospodarczych Ukrainy z Unią Europejską*, „Politeja” 2020, nr 3(66), [online] <https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/1413/1277>, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.66.04>.
- Lachert J., *Warsaw Institute – raport specjalny. Bilans 10 lat Partnerstwa Wschodniego*, Warszawa 2019.
- Open Media Hub, *As of Midnight, June 11: Ukrainians Travel Visa-Free to Europe*, [online] <https://openmediahub.com/2017/06/10/midnight-june-11-ukrainians-travel-visa-free-europe/>.
- Pietrzak E., *Współczesne teorie społeczeństwa obywatelskiego w świetle nowego materializmu*, „Eastern Review” 2017, vol. 6, [online] https://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_18778_1427-9657_06_03/c/3452-3004.pdf.
- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.
- Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Konkluzje Rady w sprawie Białorusi*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/02/15/fac-belarus-conclusions/>.
- Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Partnerstwo Wschodnie*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/>.
- Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Stosunki UE–Azerbejdżan*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/azerbaijan/>.
- Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, *Stosunki UE–Białoruś*, [online] <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/belarus/>.
- Rada Unii Europejskiej, *Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego „Odbudowa, odporność i reforma”*, Bruksela, 15 XII 2021, [online] <https://www.consilium.europa.eu/media/53545/20211215-eap-joint-declaration-pl.pdf>.
- Regulation (EU) 2017/372 of the European Parliament and of the Council of 1 March 2017 Amending Regulation (EC) No 539/2001*, O.J. EU L 61/7, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R0372&qid=1621525922059>.
- Regulation (EU) 2017/850 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 Amending Regulation (EC) No 539/2001*, O.J. EU L 133/1, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R0850&from=EN>.
- Regulation (EU) No 259/2014 of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 Amending Regulation Council Regulation (EC) No 539/2001*, O.J. EU L 105/9, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0259&qid=1621518729562&from=EN>.

Report from the Commission to the European Parliament and the Council, Brussels, 10 VII 2020, COM(2020) 325 final, [online] https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/20200710_com-2020-325-report_en.pdf.

Rezolucja ustawodawcza Parlamentu Europejskiego z dnia 13 marca 2019 r., Dz.U. UE C 23/406, [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019AP0176&from=DE>.

Tomczyk J., *Spółeczeństwo obywatelskie jako idea i praktyka społeczna. Wybrane paradygmaty teoretyczno-ideowe*, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie w teorii i praktyce*, red. R. Boguszewski, Warszawa 2018.

---

mgr Marta LABUDA – doktorantka w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od 2020 roku stypendystka w Laboratorium im. prof. Richarda Pipesa przy Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. W pracy naukowej podejmuje tematykę związaną z integracją europejską, instytucjami i politykami UE. Do jej zainteresowań należą również procesy integracyjne i dezintegracyjne obszaru poradzieckiego oraz szeroko pojęte etyczne problemy polityki.